

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ СТ. В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ПОЛЬЩІ

**ukrainian
institute**

УПОРЯДНИК ТА НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:
ГЕОРГІЙ КАСЬЯНОВ

АВТОРКА:
СВІТЛАНА БАТУРІНА

Український інститут, 2022

Дослідження проведено в рамках реалізації заходу Українського інституту «Дослідження європейських підручників і навчальних посібників щодо висвітлення ключових історичних подій, що мають вплив на роль України у світових процесах». Зміст звіту є відповідальністю експертної групи і не обов'язково відображає точку зору представників Українського інституту.

1 Система шкільної середньої освіти у Польщі та підручники з історії

Система викладання історії в польських школах впродовж останніх двадцяти років двічі зазнавала суттєвих змін. Йдеться про освітні реформи, проведені у 1999 і 2017 роках. Перша запровадила дво-ступеневу освіту, репрезентовану школою – 1– 6 класами та трьома класами гімназійної освіти. Післягімназійна освіта включала про-форієнтаційне навчання в ліцеї, технікумі (*szkoła zawodowa*, *szkoła policealna*), після закінчення якої учні здобували певний фах.

У 2017 році була запроваджена нова освітня система.

Відтепер навчання в базовій школі (*szkoła podstawowa*) складає вісім років. Навчання розділено на два етапи – початкова школа (I – III класи) і середня школа I ступеня. У початковій школі відсутній чіткий поділ на предмети, навчання інтегроване з орієнтацією на викладання загальних, базових знань з декількох галузей знань. Поділ на предмети запроваджується з IV класу. По закінченні VIII класу учні вступають до середньої школи II ступеня (*szkoła ponadpodstawowa*). Вона включає 4-х річні загально-освітні ліцеї (*licea ogólnokształcące*). Ліцей, до якого вступають учні по закінченню восьмого класу, стає етапом підготовки до майбутнього навчання в університеті. Навчання тут доволі інтенсивне, з високим рівнем вимог і орієнтацією на конкретні предмети й напрямки, які обрав для себе здобувач. 5-річні технікуми та 2 – 3-річні спеціалізовані школи, що як альтернативу можуть обрати для себе випускники школи, зорієнтовані на здобуття професії, яка не потребує університет-

ської освіти. Зараз польська освіта перебуває в перехідному періоді, коли частина учнів навчається за старими, а частина – за новими програмами.

Освітня система в Польщі децентралізована з огляду на вибір освітньої траєкторії безпосередньо школами. Держава визначає програмну базу та мінімальні стандарти, керівництво ж конкретної школи ухвалює плани і програми в рамках конкретної школи.

Згідно із **програмами 1999 і 2017 років**, вивчення історії починається з IV класу і має циклічний принцип. В четвертому класі триває лише ознайомлення з предметом, подаються його основи, базові поняття. В V – VI і в V – VIII класах, відповідно до обох програм, здійснювалося й здійснюється вивчення історії по хронології – від найдавніших часів до сьогодення. В гімназійних і ліцейних класах, згідно з програмою 1999 року та в сучасних ліцеях, запроваджених у 2017 році, вивчення історії розпочинається знову з початкової хронології, але викладається на більш поглибленому рівні.

Комплекс підручників для вивчення історії в школах і гімназіях в період 1999 – 2017 років вирізняється різноманітністю авторських версій, назв, видавництв. Виробництвом підручників в цей період займалося чотирнадцять видавництв, зазвичай підручники затверджувалися для використання в навчальних закладах Міністерством освіти. В системі польської історичної освіти здебільшого відсутній поділ на вітчизняну та загальну історію. Історія Польщі включена в інтегровані курси, де історія вивчається за хронологічними періодами з акцентуванням уваги на європейській історії.

Деякі з польських підручників історії конкретизовано назвами: «Polska a świat» («Польща і світ»), «Świat-Europa-Polska» («Світ-Європа-Польща»), «Człowiek i historia» («Людина та історія») з акцентуванням уваги на антропологічному підході. Видання цього періоду, що репрезентують висвітлення подій суто національної історії, співіснували в єдиному освітньому просторі з підручниками з всесвітньої історії. Більшість текстів підручників цього періоду написана в 2000 – 2005 роках. Подальші видання, які побачили світ впродовж 2010-х років, є здебільшого перевиданнями попередніх підручників.

У більшості текстів польських підручників українські сюжети із різних періодів не представлені як окрема тема, а включені в контекст польських подій, хоч в пізніших періодах, зокрема

XX столітті, є посилання на історію України як самостійну категорію. Відтак у підручниках з всесвітньої історії сюжети про українську мившину взагалі відсутні.

Хронологія висвітлення історичних подій у підручниках розділена на кілька періодів: від найдавніших часів до кінця XV століття; кінець XV століття – 1815 рік; 1815 рік – 1939 рік; 1939 рік – сучасність.

В польських підручниках цього періоду можна виокремити декілька тематичних блоків, в яких висвітлюються події української історії. В хронологічному порядку цей перелік виглядає наступним чином: відносини польської династії П'ястів з Руссю, похід Болеслава Хороброго на Київ; захоплення Галичини Казимиром Великим, Люблінська унія 1569 року, включення українських земель до Польського королівства; виникнення козацтва, його соціально-економічний розвиток, відносини з владою, перші козацькі повстання; війна Богдана Хмельницького; Гадяцька угода 1658 року; «Весна народів» 1848 – 49 років в Галичині, українські і польські національні рухи в Австро-Угорщині.

Українські сюжети історії XX століття представлені в наступних темах: утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), українсько-польська війна 1918 – 1919 років; Петлюра і Пилсудський, їхній спільний похід на Київ 1919 року; становище національних меншин у міжвоєнній Польщі; події на Волині 1943 року; міграційна політика в Польській Народній Республіці (ПНР), операція «Вісла».

Цим переліком власне й обмежується інформація про українські сторінки польської історії. Автори підручників звертають увагу на ті її події та явища, що відбувалися на польській території у різні періоди та перетиналися з польськими подіями і мали помітний вплив на їх хід. Відтак, такі періоди історії України, як Гетьманщина XVIII століття, Наддніпрянська Україна XIX століття, Радянська Україна (за винятком поодиноких згадок) та ін. не знайшли відображення у польській навчальній літературі.

Найбільше українська тематика представлена в сюжетах, які стосуються ранньомодерного періоду, власне історії Визвольної війни Б. Хмельницького чи Національної революції середини 17 століття (в українському трактуванні), чи громадянського конфлікту (*wojna domowa*) – в польській інтерпретації. Цим подіям, як правило, присвячується окремий розділ.

Комплекс підручників з історії, запроваджений після реформи 2017 року, помітно відрізняється від попереднього покоління навчальної літератури. Тут порівняно менше жанрове різноманіття, кількість авторів, видавництв. Очевидно, це пов'язано з малим проміжком часу у три роки, що не дозволив напрацювати більш широке коло підручників, можливо – з тенденцією до централізації галузі. Зараз шкільні підручники представлені виданнями для IV– VIII класів, а також для чотирьохрічних ліцеїв. Виклад матеріалу організований без поділу на загальносвітovu та національну історію. У IV класі учні знайомляться із загальними принципами й функціями предмету, окремими персоналіями. Тут немає подієвої, викладеної в хронологічному порядку, історії. У V класі вивчення історії починається від найдавніших часів до кінця Середньовіччя (кінець XV століття і Великі географічні відкриття). Учні VI класу вивчають історію від початку Нового часу до кінця Наполеонівських воєн і Віденського конгресу 1815 року. Підручники VII класу охоплюють період від початку XIX століття до початку II Світової війни. У VIII класі вивчення історії включає період від 1939 року до сучасності. У класах ліцею викладається увесь період історії від найдавніших часів до сучасності.

Слід відзначити, що з постановням України як самостійної держави її відносини з Польщею у сфері освіти мали переважно конструктивний характер. В травні 1992 року між обома державами був підписаний договір про добросусідство, в якому зокрема зачіпалася й сфера гуманітарного співробітництва. Вже через рік у 1993 році утворилася **українсько-польська підручкова комісія** для обговорення взаємних претензій щодо висвітлення історії в підручниках обох держав та узгодження конфліктних тем. До комісії увійшли вчені-історики, представники громадськості й освітяни Польщі та України.

В польської сторони вже був тривалий досвід діяльності двосторонньої комісії¹. Зокрема з 1972 року діяла аналогічна польсько-німецька комісія, завданням якої стало улагодження у висвітленні таких складних моментів в історії обох народів, як війни з хрестоносцями, період II Світової війни, післявоєнний перерозподіл територій та примусові переселення. Результатом діяльності комісії було узгодження

¹ Павло Полянський, «Про українсько-польську комісію експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії», *Український історичний журнал*, №1 (1999): 151–153.

змісту підручників та поява публікацій, в яких досліджувався їхній зміст.

Подібний досвід співпраці існував і з білорусами.

Перед українсько-польською комісією постали не менш складні завдання – узгодити погляди і підходи до проблеми від Середньовіччя до новітніх часів – долі Галицько-Волинської держави, історії Хмельниччини, драматичних подій ХХ століття – визвольних змагань 1917–1921 років, подій на Волині 1943 року, операції «Вісла» та ін. Від часу утворення комісії відбулося двадцять дві сесії, які проходили в різних містах Польщі та України. Остання з них відбулася 19 жовтня 2021 року. Попри певні труднощі у справі досягнення компромісів в особливо контраверсійних питаннях, проблеми впровадження рішень комісії в практичній площині, її діяльність все ж мала значний вплив на зміст українських сюжетів в шкільних та академічних підручниках Польщі та польських сюжетів у відповідних українських виданнях. Більшість авторів дидактичної літератури намагалися писати в руслі толерантності та розуміння багатогранності історичного процесу.

Зараз існує чотири основні лінійки підручників IV – VIII класів, видані згідно з новими програмами 2017 року. Вони, відповідно, представлені чотирма провідними освітніми видавництвами Польщі. Йдеться зокрема про видавництва Operon, Wydawnictwa Szkolne і Pedagogiczne (WSiP). Видавництво Nowa era свої підручники для IV – VIII класів випускає серією «Вчора і сьогодні» («Wczoraj i dziś»). Лінійка навчальних видань, включаючи підручники, робочі зошити, атласи під назвою «Подорожі в часі» («Podróże w czasie») публікує Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe (GWO).

Цікаво, що серед авторів підручників з історії, випущених після запровадження нової освітньої реформи 2017 року, мало представлени автори, що працювали над виданнями попереднього періоду.

До аналізу в цьому дослідженні залучені як підручники останніх років, запроваджені відповідно до нової програми 2017 року, так і видання попередніх періодів – 2001 – 2011 років і навіть більш ранні. Це необхідно, аби прослідкувати динаміку у висвітленні та репрезентації української тематики у хронологічному вимірі, виокремити певні тотожності й протилежності, ступінь уваги до конкретних подій, фактів, явищ, персоналій української історії.

Відтак в рамках проекту було проаналізовано двадцять різних видань, які стосуються подій ХХ століття. Принагідно варто зауважити, що змістове наповнення окремих текстів одних і тих самих авторів, опублікованих до освітньої реформи 2017 року і після неї, часто є ідентичним незалежно від року видання. Різниця лише в хронології і структурі, яка змінилася у відповідності до нових програм.

2 Історія України ХХ ст. в польських підручниках з історії

Якщо охарактеризувати представлення української тематики в сучасних польських підручниках загалом, то у них можна виділити декілька тематичних блоків, в яких висвітлюються події української історії. З погляду організації хронології цей перелік виглядає аналогічно з попереднім поколінням підручників.

ХХ й ХХІ століттям в підручниках приділено відносно менше уваги, втім події цього часу мають незрівнянно більший резонанс в польському суспільстві, та впливають на стан польсько-українських взаємин не лише на освітньому, але й на політичному і навіть повсякденному рівні. Так само, як і представлення попередніх періодів, українська тематика висвітлюється в окремих сюжетних блоках, зазвичай пов'язаних з конфліктами, за межами яких вона майже відсутня. Говорячи про резонансні події, передусім варто означити дві з них – дискусії навколо створення Польського військового меморіалу у Львові і «Меморіалу львівських орлят», як його частини. Порозуміння щодо цього аспекту є прикладом успішного вирішення складних проблем спільного минулого. Водночас однією із болісних тем для українсько-польського порозуміння є події на Волині у 1943 р., щодо яких кожна із сторін наполягає на власній інтерпретації. Втім, незважаючи на гостру полеміку в медіа, на сторінках наукових і quasi-наукових текстів спостерігається тенденція щодо деескалації навколо неї в підручниках обох країн. Відзначається глибинний вплив ряду зовнішніх чинників та історичних факторів, які призвели до розгортання трагічних подій. Вочевидь, на порозуміння щодо цієї проблеми, а також інших гострих моментів історії ХХ ст. (ста-

новище українського населення в міжвоєнній Польщі, депортації) позитивний вплив має робота українських і польських дослідників у рамках спільної підручничкової комісії.

Йдеться зокрема про утворення ЗУНР, українсько-польську війну 1918 – 1919 рр., союз Петлюри і Пілсудського та їхній спільний похід на Київ 1920 р., становище національних меншин у міжвоєнній Польщі, поділ Польщі 1939 р., події на Волині 1943 р., міграційну політику в ПНР, операцію «Вісла», розпад Радянського союзу і створення незалежних держав, українсько-польські відносини 1990 – 2000 рр., українсько-російську війну, анексію Криму.

Перший сюжетний блок ХХ ст. в польських підручниках, який стосується української тематики, водночас є надзвичайно дражливим і суперечливим у сприйнятті та репрезентаціях як української, так і польської сторони. Йдеться про розпад Австро-Угорської імперії, постання на її уламках національних держав та польсько-українське військове протистояння в Галичині впродовж 1918 – 1919 рр. Аби зрозуміти природу цього протистояння, треба заглибитися в його передісторію й звернутися до подій другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. – польсько-українських взаємин в Галичині, інформація про що також представлена в підручниках. Отже, автори підручників, пишучи про 1919 р., зазвичай звертаються саме до цього періоду та передумов війни.

В польських підручниках питання українського національного руху в Галичині піднімається в контексті конкуренції з польським рухом у цьому регіоні. Саме там, згідно з твердженнями більшості авторів, які торкалися цієї проблематики, зародився новий етап польсько-українського антагонізму, що до того був притлумленим і не мав такої гостроти. І українці, і поляки, які тут проживали, досягли певного рівня національної ідентичності, який позначився в тому числі і в політичних програмах. Обидві сторони вважали Галичину базою для розвитку національного руху, який мав за мету встановлення (чи відродження) державності.

Окремі аспекти інтерпретації цих подій відрізняються у текстах більш пізніх підручників, порівняно з виданнями початку 2000-х рр., що, вочевидь, можна пояснити більш фаховим і виваженим підходом авторів сучасних підручників, порівняно з їхніми попередниками. В більш ранніх виданнях можна частіше натрапити на тези про роль Російської та Австро-Угорської імперій в нагнітанні українсько-поль-

ських суперечностей. Головним ініціатором розпалювання українсько-польського конфлікту в такій інтерпретації стала австрійська влада, яка заохочувала українців відстоювати свої національні права та домагатися від імператора поділу Галичини на польську та українську частини².

Водночас звичним сюжетом в історії «Весни народів» в Галичині є ідея об'єднання українців і поляків задля спільної боротьби. Втім, самі автори визнають безперспективність такого об'єднання, зважаючи на взаємовиключні прагнення обох сторін. І українці, і поляки розглядали Галичину як свій край, необхідний для побудови власних основ державності.

В новіших підручниках зазначається, що події «Весни народів» в Галичині сприяли загостренню польсько-українського протистояння, оскільки їх результатом стало посилення польського елемента в краї – очільником автономії став поляк, польська мова стала офіційною мовою адміністрування та ін. При цьому права української частини населення Галичини ігнорувалися, що заклало підґрунтя для війни 1918 – 1919 рр. й подальших конфліктів³.

Отже, боротьба за Львів 1918 – 1919 рр. та польсько-українська війна у підручниках представлені як логічне продовження українсько-польського протистояння XIX століття, при цьому в деяких підручниках визнається складність і неоднозначність проблеми, зокрема і роль польського чинника у розвитку конфлікту.

Інформація про ці події вписується в загальний контекст теми відновлення польської держави та дискусії про її кордони. Відзначено, що у польському політичному середовищі у перші роки незалежності існувала дискусія про перспективи розширення польської держави, в тому числі й у східному напрямку. Дві полярні візії у цій дискусії представляли націонал-демократи («ендеки») та «пілсудчики», персоніфіковані, відповідно, Романом Дмовським та Юзефом Пілсудським.

Перші наполягали на цілковитій асиміляції національних меншин, в тому числі й українців. Інші притримувалися ідеї федерації

² Jolanta Choińska-Mika, Piotr Szlanta, Katarzyna Zielińska, *Historia. Podręcznik dla liceum i technicum. Część druga. Zakres podstawowy*, (Warszawa: 2008).

³ Tomasz Małkowski, *Historia 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 2020), 53; Anna Łaszkiwicz, Jarosław Kłaczek, Stanisław Roszak, *Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, (Warszawa: Nova era, 2020); Janusz Ustrzycki, Mirosław Ustrzycki, *Historia. 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, (Gdynia: Operon, 2021), 135.

народів в кордонах колишньої ягеллонської Речі Посполитої XVII століття. Пілсудський вважав, що українці досягли достатнього рівня національної свідомості, необхідного для створення власної держави. Така держава у складі Річпосполитської федерації могла б бути надійним щитом перед більшовицькою Росією. Автори підручників відмічають перспективність такого федералістського концепту, що дістав назву «Intermarium» («Міжмор'я»). Опоненти ж цієї візії у середовищі польського політичного істеблішменту того періоду вважали, що ця держава становила б небезпеку для Польщі, оскільки могла б піддатися російському чи німецькому протекторату⁴.

Терени Галичини розглядалися за межами цієї дискусії, оскільки означалися як польська територія. У підручниках зазначається поліетнічність краю, де проживали поляки, українці, німці, євреї, вірмени, та неможливість демаркації будь-яких кордонів відповідно до їх компактного їх проживання. Зазначено про перевагу польського населення міст, особливо таких великих, як Львів та Перемишль. Українці становили натомість більшість в сільській місцевості⁵. У ряді підручників при описі початку конфлікту знову звертається увага на роль австрійської влади в його розвитку. Зокрема, згадується факт передачі австрійцями зброї та формальної влади у столиці Галичини українським новосформованим органам адміністрування. З цим не погодилося польське населення, яке тут мешкало, що й призвело врешті-решт до збройного конфлікту⁶.

Лише один із проаналізованих підручників, в яких висвітлюються ці події, трактує війну 1918 – 1919 рр. як трагедію: люди, які поколіннями жили як сусіди, тепер взялися за зброю й стали ворогами⁷. У всіх інших простежується теза про оборонний і героїчний характер війни для поляків. Українці ж, чиї прагнення підпорядкувати собі Львів і Галичину призвели до кровопролиття, виступають як ініціатори війни⁸. У новітніх виданнях немає однозначних оціночних суджень щодо провини українців у розгортанні конфлікту, натомість у текстах автори обмежуються сухим фактажем про швидке витіснення українських

⁴ Anita Plumińska-Mieloch, Igor Kąkolewski, Krzysztof Kowalewski, *Historia. Podręcznik. Klasa 7. Szkoła podstawowa*, (Warszawa: WSiP, 2017), 210; Stanisław Roszak, Jarosław Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, (Warszawa: Nowa era, 2012), 71.

⁵ Roszak, Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 72.

⁶ Ustrzycki, *Historia. 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 135; Łaskiewicz, Kłaczek, Roszak, *Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 225.

⁷ Grzegorz Wojcechowski, *Historia. Podręcznik dla gimnazjum*, (Poznań: 2001), 39.

⁸ Jerzy Kochanowski, *Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek). Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, (Warszawa: 2004), 252.

військ зі Львова, а згодом і за Збруч – «давній кордон Галичини».⁹

Неодмінним атрибутом більшості підручників є картина всенародної боротьби за Львів, героїзм його мешканців, навіть дітей, які в пізнішій традиції відомі як «львівські орлята». Сюжет про дітей-оборонців в підручниках доповнено ілюстрацією відомої картини Войцеха Коссака «Львівські орлята», що додає йому більшої емоційності.

Про іншу сторону конфлікту – українців – з текстів підручників майже нічого не відомо, лише як про конкурентів поляків у зайнятті земель колишньої імперії. Наголошується про діаметрально різне сприйняття «орлят» в українському та польському суспільстві. Для одних вони – вороги, для інших – герої і патріоти. Відзначається, що подібна різниця в оцінці й донині ділить «наші народи».¹⁰ У виданнях також згадується сучасний контекст тих подій – відновлення цвинтаря «Орлят» у Львові доби незалежної України, що є своєрідним маркером міждержавних взаємин.

Про Західно-Українську Народну республіку (ЗУНР), її утворення, керівництво, особливості безпосереднього розгортання конфлікту інформація в проаналізованих підручниках відсутня. У підручнику 1990-х рр. зустрічаються навіть курйозні твердження про те, що війна велася з УНР і Петлюрою, який прагнув приєднати землі за Збручем, або повідомлення про героїчні зусилля польських військ, спрямовані на витіснення Петлюри за Збруч, якого змусила до миру лише тяжка війна з більшовиками.¹¹

Про **Українську Народну республіку** (УНР) з підручників відомо не набагато більше. Учні зокрема дізнаються, що держава проголосила повну незалежність після більшовицького перевороту,¹² в добу революційних змагань це був «величезний резервуар продовольчих і людських ресурсів, а також джерело постійних вибухів і нестабільності проти своєї чи чужої влади», територія, де «панував хаос».¹³ З іншого підручника дізнаємося, що УНР створена німцями.¹⁴

В підручниках чільне місце посідає союз Петлюри з Пілсудським проти більшовиків, метою якого було створення незалежної україн-

⁹ Ustrzycki, *Historia. 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 135.

¹⁰ Małkowski, *Historia 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 177.

¹¹ Marian Toporek, *Historia Polski w pigułce*, (Warszawa: Korona, 1998), 230.

¹² Roszak, Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 72.

¹³ Małkowski, *Historia 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 177.

¹⁴ Jarosław Czuby, Dariusz Stola, *Historia. Podręcznik. Klasa II*, (Warszawa: PWN, 2008), 276.

ської держави, яка була необхідна Польщі як санітарний кордон від більшовицької Росії. Такому союзу передували домовленості про визнання польським урядом незалежної української держави і зречення її домагань на Галичину.¹⁵

Спільний переможний похід, наслідком якого було здобуття Києва, невдовзі обернувся поразкою. Серед її причин автори підручників визнають слабку підтримку серед українського населення. Українці, втомлені від довгого військового лихоліття, неохоче вступали до армійських лав. До того ж багато з них не довіряли полякам, вважаючи їх також за своїх ворогів, і самому Петлюрі, трактуючи його за зрадника, що віддав полякам українські території.¹⁶

Українська тематика знайшла своє відображення в розділах підручників про **становище етнічних меншин міжвоєнної Польщі**. Зазначається, що Україна була розділена на радянську і польську частини¹⁷. Відомості про українців викладаються в кількох аспектах: економіка, етнічний склад, політичне життя. Згідно з текстами, українці становили 5 млн. або 14 – 15 % населення Другої Речі Посполитої.¹⁸ Деякі автори при визначенні етнічного складу окремими етнічними категоріями визначають мешканців Полісся – «тутейших», а також лемків.

Зазначається, що українське населення переважало в селах, тоді як в містах здебільшого проживали поляки та євреї. В економічному розвитку українські території значно поступалися іншим регіонам Польщі і відносилися до так званої території «Б». Населення тут було переважно бідне й займалося сільським господарством.¹⁹ Полісся, зокрема, вважалося одним із найбільш відсталих та занедбаних куточків Європи.²⁰

Польські автори часто відмічають диспропорцію між декларуванням тодішньою владою принципу рівності усіх етнічних меншин і реальним станом речей, наводячи факти недостатньої кількості чи відсутності українських шкіл, культурних осередків.²¹ Серед нездійс-

¹⁵ Łaszkiwicz, Kłaczko, Roszak, Wczoraj i dziś. *Historia. Klasa 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 226; Roszak, Kłaczko, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 73.

¹⁶ Roszak, Kłaczko, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 73; Plumińska-Mieloch, Kąkolewski, Kowalewski, *Historia. Podręcznik. Klasa 7. Szkoła podstawowa*, 211.

¹⁷ Małkowski, *Historia 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 187.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Plumińska-Mieloch, Kąkolewski, Kowalewski, *Historia. Podręcznik. Klasa 7. Szkoła podstawowa*, 226.

²⁰ Czuby, Stola, *Historia. Podręcznik*, 311.

нених обіцянок зокрема вказуються нереалізовані проекти відкриття українського університету у Львові. Єдиними легальними закладами української освіти лишалися греко-католицькі духовні семінарії.

Курс «ендеків», спрямований на цілковиту асиміляцію українства, на думку авторів підручників, спричинився до «фатальних» стосунків між українцями й поляками.

Політичне життя українських земель II Речі Посполитої міжвоєнного періоду в підручниках окреслено існуванням двох політичних течій – поміркованих партій, які входили до складу сейму і визнавали польську владу (Українське Національно-Демократичне об'єднання (УНДО), домагаючись національно-культурної автономії, та радикальних, представлених ОУН, які прагнули утворення української держави. Більшість авторів визначають її діяльність як терористичну.

В багатьох підручниках згадується Степан Бандера – очільник ОУН. Діяльність цієї організації на території Галичини названо навіть «малою громадянською війною», внаслідок якої вбивали польських високопосадовців, страждало мирне населення з обох сторін.²²

Іншими словами, як зазначає один з авторів, керівники нової польської держави, поширюючи її на давні землі Речі Посполитої, не враховували, що від часів останнього її поділу в свідомості тутешніх мешканців сталися докорінні зміни, з якими потрібно було рахуватися.²³ Натомість у відповідь на радикалізацію українців влада відповідала пацифікаціями, що супроводжувалась брутальним побиттям, руйнуванням православних храмів, цілковитою полонізацією.

Польська влада застосувала принцип колективної відповідальності, коли за діяльність радикальних груп несли покарання представники усього етносу.²⁴ Репресивним заходом було створення концентраційного табору в Березі Картузькій, куди потрапляли українські націоналісти, а також комуністи, інші елементи, що трактувалися як ворожі. Особливістю цього закладу був його позасудовий характер: туди ув'язнювалися не за судовим рі-

²¹Kochanowski, *Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek)*, 253; Plumińska-Mieloch, Kąkolewski, Kowalewski, *Historia. Podręcznik. Klasa 7. Szkoła podstawowa*, 226.

²²Kochanowski, *Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek)*, 256.

²³Andrzej Leszek, *Polska i świat. Wspólne dziedzictwo. Podręcznik dla III klasy gimnazjum*, (Radom: Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2001), 147.

²⁴Łaszkiwicz, Kłaczkow, Roszak, *Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 254.

шенням, а адміністративним розпорядженням представників влади.²⁵ Зворотнім процесом таких заходів була ненависть українців до поляків та польської держави, що не могло не позначитися на стосунках між двома народами.²⁶

Про **радянську Україну** міжвоєнного періоду згадується лише в контексті поодиноких згадок про колективізацію і голод 1932 – 1933 років. Останній вважається наслідком неврожаїв та радянської політики щодо селянства, в якого конфісковувалися останні засоби існування, усі харчові запаси. Теренами, де поширився голод, стали «південні райони СРСР й особливо Україна»,²⁷ тобто підручники визнають загально-союзний характер голоду.

Прикметно, що у польських підручниках відсутній термін «голодомор», натомість використовується «великий голод».²⁸ Кількість його жертв визначається по різному – від кількох до 6 млн. осіб. В одному з підручників зазначено, що на початку ХХІ ст. парламенти 26 країн світу визнали голод геноцидом українського народу.²⁹

Одним з важливих аспектів репрезентації українців у польських підручниках є **події Другої світової війни**.

Відповідний матеріал подається у кількох контекстах. Серед них події вересня 1939 р., які в польських підручниках оцінено як результат домовленостей СРСР із Третім Рейхом, безперечний акт агресії, окупації та анексії частини території польської держави. У більшості підручників, зокрема видань попередніх років, українці жодним чином не фігурують в цьому сюжеті. В ньому оповідається винятково про акт знищення польської державності, становище поляків на окупованих східних територіях (*Kresy Wschodnie*), репресії проти польських громадян.

Причому під останніми розуміються, як правило, етнічні по-

²⁵Ustrzycki, *Historia. 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 173.

²⁶Łaszkiewicz, Kłaczek, Roszak, *Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 254.

²⁷Rozsak, Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 39; Plumińska-Mieloch, Kąkolewski, Kowalewski, *Historia. Podręcznik. Klasa 7. Szkoła podstawowa*, 186.

²⁸Małkowski, *Historia 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 166.

²⁹Rozsak, Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 39.

ляки. Вибори до представницьких органів влади УРСР, які оцінюються як повністю сфальсифіковані, визначено як акт узаконення окупації, за яким слідувало «добровільне» приєднання польських територій до СРСР.³⁰

У текстах підручників 2010-х років й останніх видань починають фігурувати й українці. З одного боку, вони постають жертвами, ошуканими радянською пропагандою, з іншого – співучасниками процесу радянської окупації: від участі й голосуванні на виборах до активних учасників актів самосуду над польськими громадянами.³¹

Автор одного із підручників говорить про ворожість українців, мешканців анексованих територій, до польської держави й до поляків. Вони часто вітали Червону Армію, частина їх співпрацювала з комуністами з ідеологічних або економічних причин, причому цілком добровільно, позаяк їм не загрожували жодні репресії.³²

Після початку радянсько-німецької війни (1941) українці, згідно з деякими підручниками, сприйняли німецьку окупацію як альтернативу радянській владі і шанс на створення власної держави. Відтак серед українців, так само як серед мешканців балтійських країн, було поширене явище колабораціонізму.³³ Через поразки на фронті німці були змушені організовувати національні військові підрозділи, в Україні їх аналогом стала дивізія «Галичина».³⁴

При висвітленні теми **Голокосту** українці в окремих текстах представлені хоч і не як активні учасники винищення євреїв, але як такі, що схильні до антисемітських настроїв, що усіляко інспірувалися й підтримувалися німцями.³⁵ Тут же контрастом постають поляки, які активно, наражаючись на смертельну небезпеку, рятували

³⁰ Wojciech Kalwat, Piotr Szlanta, *Historia. Podręcznik. Klasa 8. Szkoła podstawowa*, (Warszawa: WSiP, 2018), 49 – 50; Szymon Ciechanowski, Dawid Lasociński, *Historia. 7. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, (Kielce: MAC, 2021), 11.

³¹ Roszak, Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 184.

³² Agnieszka Zielińska, Robert Śniegocki, *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, (Warszawa: Nowa era, 2018), 54.

³³ Zielińska, Śniegocki, *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 78 – 79; Ciechanowski, Lasociński, *Historia. 7. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, 30.

³⁴ Roszak, Kłaczek, *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*, 149.

³⁵ Ciechanowski, Lasociński, *Historia. 7. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, 32.

євреїв й удостоювалися пізніше звання Праведників народів світу.

Значна увага у підручниках приділена **трагічним подіям 1943 р. на Волині**, котрі «кинули на довгі роки тінь на польсько-українські стосунки».³⁶ В тексті одного з підручників зазначено, що конфлікти, подібні волинському, під час війни мали місце, хоч у неспівмірних масштабах та не з такими наслідками, між поляками та білорусами, поляками та литовцями.³⁷

Висвітленню означеної теми, як правило, присвячується окремий підрозділ тексту під назвою «Волинський злочин» («*Zbrodnia Wołyńska*»). Ця тема, як зазначає один із польських істориків, була табуована в комуністичні часи.³⁸ Перешкодами для адекватної подачі цієї тематики вважається емоційна складова, а також численні історіографічні та політичні міфи, вибірковий підхід до джерел.

«Складається враження, – зазначає дослідник, – що означені події в сучасних підручниках навмисне маргіналізуються, однак допоки учні не будуть знати про злочини ОУН-УПА на Волині, доти маємо непокоїтися про майбутнє українсько-польських взаємин». Причиною конфлікту, на думку авторів підручників, був негативний досвід давніших стосунків між українцями й поляками, який в умовах війни підживлювався німцями й був посилений українськими націоналістами. Війна та окупація загострили конфліктну ситуацію між обома народами й привела фактично до етнічних чисток.³⁹

При визначенні головними виконавцями таких чисток українських націоналістів вказується, що вони прагнули створення моноетнічної української держави. Для цього потрібно було усунути поляків, німців, а також комуністів. Оскільки поляки були найслабшим противником, насилля обернулося саме на них.⁴⁰ Насильницькі дії проти поляків були організовані УПА й виконувалися її членами або ж

³⁶ Kalwat, Szlanta, *Historia. Podręcznik. Klasa 8. Szkoła podstawowa*, 70.

³⁷ Zielińska, Śniegocki, *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 74.

³⁸ Juško P., "Ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w opinii historiografii polskiej i ukraińskiej oraz na łamach współczesnych podręczników do nauczania historii. Zarys problem," *Zagłada Polaków na kresach Drugiej Rzeczypospolitej. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945. Materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku*, (Tarnów: Samorządowe Centrum Edukacji, 2008), 109 – 110.

³⁹ Zielińska, Śniegocki, *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 79; Anna Radziwiłł, Wojciech Roszkowski, *Historia 1939-1956. Podręcznik dla szkół średnich*, (Warszawa: PWN, 2002), 94; Zofia Kozłowska, Stanisław Zajac, Irena Unger, Piotr Unger, *Historia. Poznajemy przeszłość. Od 1939 do czasów współczesnych. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego* (Toruń: SOP Oświatowiec, 2007), 94 – 95.

⁴⁰ Tomasz Małkowski, *Historia 8. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 2018), 81.

силами місцевих українців, колишніх сусідів. Провадилося тотальне винищення усього польського населення, загальна кількість втрат сягала, згідно з матеріалом підручників, близько 70 – 130 тис.⁴¹ Армія Крайова провадила акції помсти, через які загинуло близько 30 тис. українців, втім, на думку авторів підручників, найбільш вірогідна кількість українських жертв конфлікту 7,5 тис. загиблих.

В іншому підручнику наводиться кількість 20 тис. українських жертв.⁴² При цьому жертвами ставали не лише симпатичні УПА, але й мирні мешканці, що не мали жодного відношення до діяльності УПА. Акції-відплати польських військових формувань проти українського мирного населення в підручниках засуджуються. Зазначається також, що подібні акції помсти мали зворотній ефект і ще більше радикалізували українців у їхньому ставленні до польського населення та сприяли популярності УПА.⁴³ Зазначено, що серед українців була достатня кількість тих, хто ризикуючи своїм життям, захищав і переховував поляків, стаючи також жертвами.⁴⁴

Операція «Вісла» в 1947 р. та інші подібні акції цього періоду розглядаються в контексті післявоєнної організації Польщі і впорядкування нових кордонів. Як зазначено в дидактичній літературі, вона частково була спричинена діяльністю ОУН-УПА та була спрямована на позбавлення її соціальної бази, а також прагнення нової польської влади до створення моноетнічної держави через полонізацію етнічних меншин та їх насильницьку депортацію.

Втім зазначається, що примусове переселення, здійснене вкрай брутальними засобами, внаслідок якого було переміщено близько 140 тис. українців углиб Польщі й західні її регіони і під час якого загинуло близько 4 тис. людей, стало трагедією для поколінь ні в чому не винних родин.⁴⁵ Крім цього, була зліквідована греко-католицька церква – основа духовного життя українців. Автор одного із підручників таким чином, підсумовуючи результати примусового переселення, зазначив, що загальна кількість «добровільно» переселених в брутальний спосіб доходила до 480 тис., а після цього українська проблема перестала існувати для тодішнього польського уряду.⁴⁶ Акції масового переміщення населення один з

⁴¹ Kalwat, Szlanta, *Historia. Podręcznik. Klasa 8. Szkoła podstawowa*, 69 – 70.

⁴² Kochanowski, *Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek)*, 257.

⁴³ Małkowski, *Historia 8. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 81.

⁴⁴ Kalwat, Szlanta, *Historia. Podręcznik. Klasa 8. Szkoła podstawowa*, 70.

⁴⁵ Ciechanowski, Lasociński, *Historia. 7. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, 230; Małkowski, *Historia 8. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 81.

⁴⁶ Kochanowski, *Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek)*, 258.

авторів визнає етнічною чисткою та зазначає про засудження таких дій тоталітарного режиму, в тому числі й на державному рівні. У 2007 р. це було зроблено президентами України та Польщі.⁴⁷

Тема **сучасної України (доби незалежності)** не є пріоритетною для польських підручників. Україна згадується в контексті Чорнобильської катастрофи, розпаду СРСР й утворення незалежних держав, як член СНД. Поодинокими згадками відзначаються події Помаранчевої революції 2004 р., відзначається що в багатьох містах Польщі пройшли акції солідарності з вимогами учасників протестів.⁴⁸

Події новітньої української історії, власне пов'язані з Революцією Гідності, анексією Криму та війною на Донбасі також описуються в підручниках. Але цей опис доволі лаконічний і обмежується лише окремими фактами. Згадується війна на сході України між українською армією та сепаратистами, підтримуваними Росією. Про цей збройний конфлікт згадано в контексті шістнадцяти інших подібних конфліктів, які переживав світ у 2018 році.⁴⁹ Втім у деяких підручниках, які хронологічно охоплюють період до 2018 року, згадки про ці події відсутні взагалі. Автори здебільшого концентрують увагу на процесах, подіях історії, що відбувалися в Західній Європі, інших куточках світу.

В окремих підручниках, де є інформація про сучасний період української історії, наголошується на необхідності дотримання політики добросусідства між обома державами, на підтримці Польщею демократичних перетворень в Україні, необхідності досягнення порозуміння у спірних питаннях історичного минулого.⁵⁰ В цьому контексті варто процитувати один епізод з підручника для середньої школи, який ілюструє приклад толерантності, який варто наслідувати: «Мрією українців була побудова власної держави. Через це в історії доходило до суперечок і навіть до польсько-українських воєн. Однак в 1991 р. Польща і молода Українська держава вирішили, що не мають жодних територіальних претензій й домовилися про задоволення потреб розвитку власної ідентичності для польської меншини в Україні і української в Польщі. Завдяки цьому стосунки наших держав є дуже добрими».⁵¹

⁴⁷ Małkowski, *Historia 8. Podręcznik. Szkoła podstawowa*, 155.

⁴⁸ Zielińska, Śniegocki, *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 238; Ciechanowski, Lasociński, *Historia. 7. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*, 230.

⁴⁹ Zielińska, Śniegocki, *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, 244 – 245.

⁵⁰ Там само, 238.

⁵¹ Anna Landau-Czajka, Włodzimierz Mędrzecki, *Poznajemy świat wokół nas. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej* (Warszawa: WSiP, 2010), 146.

3 ВИСНОВКИ

В сучасних польських підручниках Україна ХХ ст. майже не представлена як самостійний суб'єкт історії, окрім поодиноких сюжетів, які стосуються періоду революції 1917 – 1921 рр., наприклад, згадки про утворення Української Народної республіки, а також періоду незалежної України після 1991 року. В усіх інших випадках, коли йдеться про український контекст, автори підручників оперують категоріями «українці», «українське населення».

Українські землі в недержавні періоди чи період СРСР позначено як колишню складову Другої Речі Посполитої (зокрема, якщо мова йде про території Західної України 20 – 40-х рр. ХХ ст.). В сюжетах з радянського періоду, в рамках якого згадуються лише голод 1932 – 1933 рр. та Чорнобильська катастрофа, назва «Україна» присутня, але радше як категорія зі словника географії.

Історія України не є самостійною категорією в польських підручниках, на кшталт історії будь-якої країни Європи, матеріали про які складають тексти інтегрованих курсів історії. Це складова польської історії за поодинокими виключеннями, які стосуються недавньої минувшини незалежної України.

Сюжети з української історії фіксуються в усіх періодах польської історії від раннього середньовіччя до сучасності. Найбільше вони представлені у ранньомодерному періоді.

ХХ століття української історії в польських підручниках розподілено між кількома сюжетними блоками, кожен з яких стосується вузлових і важливих моментів польської історії.

Польсько-українське протистояння в Галичині на межі ХІХ – ХХ ст., а також в 1918 – 1919 рр. представлено як наслідок попередніх періодів,

інспірований третьою стороною (австрійський, російський уряди). Постанова польської державності на цих теренах представлено як утвердження історичної справедливості. Цей період у сучасних польсько-українських взаєминах визнано одним із найбільш конфліктних. Утім зазначається, що зусиллям обох сторін це вдалося залагодити, примиривши конфлікти історичної пам'яті обох народів.

Зразком позитивного досвіду співпраці в історичному минулому двох народів названо союз Петлюри-Піلسудського 1920 р. задля подолання зовнішньої більшовицької загрози.

У розділах підручників, які стосуються тематики міжвоєнного періоду, вперше фіксується термін «український націоналізм» для позначення настроїв політичних організацій антипольського спрямування. Надалі цей термін зустрічатиметься неодноразово при описі подій часів Другої світової війни та післявоєнного періоду. Він має вкрай негативні конотації й протиставляється позитивному терміну «патріот/патріотизм»,⁵² який стосується винятково польських діячів (напр. львівські «орлята», учасники Варшавського повстання 1944 р.).

Українці – мешканці II Речі Посполитої позиціонуються як пригнічена верства, обмежена в економічному добробуті й політичних, культурних правах з вини частково й польського уряду. В той же час в несприятливі для польської державності моменти історії вони стають колаборантами комуністичного чи нацистського режимів й, відповідно, опонентами польської державності.

Найбільшою трагедією польсько-української минувшини ХХ ст. в підручниках визнано події на Волині 1943 р. Його винуватцями означено нацистську владу, для якої цей конфлікт був вигідним, та українських націоналістів – основних виконавців трагедії. Визнано, що цей конфлікт на довгі роки розділив і донині розділяє обидва сусідні народи.

Акції періоду ПНР з примусового переселення українського населення в польських підручниках позиціонуються як злочин комуністичного режиму та як вимушений захід, спрямований на протидію радикалізму й заселення новопридбаних земель на заході Польщі.

Знакові події української історії доби незалежності представлені в польських підручниках, хоча і фрагментарно. Проте Україні при-

діляється значно більше уваги, ніж історії інших сусідніх держав того ж періоду. Україна визнана партнером Польщі, для якого пріоритетом є демократія та спільне європейське майбутнє.

Загалом у проаналізованих сюжетах українського ХХ ст., присутніх у польських підручниках, переважає дискурс конфлікту. Українці є політичними чи військовими опонентами, відносини з ними вкрай напружені. Втім ця історія конфліктів, на переконання авторів підручників, залишилася в минулому, але її розуміння й примирення історичної пам'яті українського і польського народів є основою добросусідства.

Позитивним прикладом українсько-польських взаємин у сфері створення підручників і взаємної репрезентації свого минулого є діяльність польсько-української комісії з підручників, особливо її активність у сфері історії ХХ ст. Попри наявні контраверсійні позиції у трактуванні, наприклад, подій на Волині 1943 р. українською і польською сторонами, на сторінках підручників вдалося все ж уникнути конфронтації, притаманній іншим суспільно-політичним сферам. Більш успішною є взаємна робота над іншими темами ХХ ст., результат якої видно із змісту підручників. Йдеться про засудження дій комуністичної влади ПНР щодо депортації українського населення чи невиконання польською владою зобов'язань щодо налагодження повноцінного життя українців у міжвоєнній Польщі, що стало підґрунтям для майбутніх конфліктів і протистояння.

4 Перелік проаналізованих підручників

Choińska-Mika, Jolanta, Piotr Szlanta, Katarzyna Zielińska. *Historia. Podręcznik dla liceum i technikum. Część druga. Zakres podstawowy*. Warszawa: 2008.

Ciechanowski, Szymon, Dawid Lasociński. *Historia. 7. Podręcznik dla klasy 8 szkoły podstawowej*. Kielce: MAC, 2021.

Czubaty, Jarosław, Dariusz Stola. *Historia. Podręcznik. Klasa II*. Warszawa: PWN, 2008.

Juśko, P. "Ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w opinii historiografii polskiej i ukraińskiej oraz na łamach współczesnych podręczników do nauczania historii. Zarys problem." *Zagłada Polaków na kresach Drugiej Rzeczy Pospolitej. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945. Materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku*. Tarnów: Samorządowe Centrum Edukacji, 2008.

Kalwat, Wojciech, Piotr Szlanta. *Historia. Podręcznik. Klasa 8. Szkoła podstawowa*. Warszawa: WSiP, 2018.

Kochanowski, Jerzy, *Człowiek i historia. Czasy nowe i najnowsze (XIX i XX wiek)*. *Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*. Warszawa: 2004.

Kozłowska, Zofia, Stanisław Zajęc, Irena Unger, Piotr Unger. *Historia. Poznajemy przeszłość. Od 1939 do czasów współczesnych. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*. Toruń: SOP Oświatowiec, 2007

Landau-Czajka, Anna, Włodzimierz Mędrzecki. *Poznajemy świat wokół nas. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej*. Warszawa: WsiP, 2010.

Łaskiewicz, Anna, Jarosław Kłaczko, Stanisław Roszak. *Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*. Warszawa: Nova era, 2020.

Leszek, Andrzej. *Polska i świat. Wspólne dziedzictwo. Podręcznik dla III klasy gimnazjum*. Radom: Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2001.

Małkowski, Tomasz. *Historia 8. Podręcznik. Szkoła podstawowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 2018.

Małkowski, Tomasz. *Historia 7. Podręcznik. Szkoła podstawowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 2020.

Plumińska-Mieloch, Anita, Igor Kąkolewski, Krzysztof Kowalewski. *Historia. Podręcznik. Klasa 7. Szkoła podstawowa*. Warszawa: WSiP, 2017.

Radziwiłł, Anna, Wojciech Roszkowski. *Historia 1939-1956. Podręcznik dla szkół średnich*. Warszawa: PWN, 2002.

Roszak, Stanisław, Jarosław Kłaczko. *Poznać przeszłość. Wiek XX. Podręcznik do historii dla szkół ponadgimnazjalnych*. Warszawa: Nowa era, 2012.

Stępnia, Andrzej. *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego, 1795 – 1918*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998.

Toporek, Marian. *Historia Polski w pigułce*. Warszawa: Korona, 1998.

Ustrzycki, Janusz, Mirosław Ustrzycki. *Historia. 7. Podręcznik dla gimnazjum*. Gdynia: Operon, 2011.

Ustrzycki, Janusz, Mirosław Ustrzycki. *Historia. 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej*. Gdynia: Operon, 2021.

Wojciechowski, Grzegorz. *Historia. Podręcznik dla gimnazjum*. Poznań: 2001.

Zielińska, Agnieszka, Robert Śniegocki. *Wczoraj i dziś. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa era, 2018.